

Aristophanes ve “Kadınlar Mecliste”: Atina Demokrasisinin Fantastik Bir Değerlendirmesi

Aristophanes and “Women in Assembly”: A Fantastic Evaluation of Athens Democracy

Deniz KUNDAKCI*

Öz: Atina kent devleti ve onun demokratik rejiminin anlaşılmasında yılın tüm aylarına dağılmış olan festivallerin önemi büyüktür. Bu festivallerden Büyük Dionysia ve Lenaea’da, dönemin demokratik ortamının sağlamış olduğu eleştirel tutumun etkisiyle, çeşitli komedyalar gösterilirdi. Bu komedyalar yazarlarından en ünlüsü Aristophanes, dönemin politik, toplumsal ve entelektüel gerçekliğini çarpıcı bir şekilde sergilemiştir. Bu çalışmanın konusu olan “Kadınlar Mecliste” adlı eser, yozlaşmış Atina kamusal hayatının *oikos* ekseninde yeniden organize edilebileceğini ironik bir şekilde ele alan fantastik bir komedyadır. Eser aynı zamanda erkek egemen yönetim biçimi *demokratia*’ya karşı, kadın egemen bir rejim önerisinde bulunarak mevcut eril Atina toplumsallığına bir tür başkaldırı olarak da nitelendirilebilir. Çalışmada cevaplanmaya çalışılacak temel sorulardan birisi de, Aristophanes’in niçin bu türden bir komedyayı kaleme almış olduğudur. Çalışmada, Platon ve Aristoteles’i çağrıştıran düşüncelerin de ele alındığı bu komedyaya üzerinden, Atina demokratik rejiminin unsurları tartışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Komediya, Demokrasi, Atina, Aristophanes, Aristoteles

Abstract: The understanding of the city-state of Athens and its democratic regime is important to the festivals scattered throughout the year. Under the influence of critical attitude that the democratic atmosphere of the period was provided, the various comedies were shown in Great Dionysia and Lenaea. Aristophanes, one of the most famous comedian writers, displayed the political, social and intellectual realism of the period in a striking manner. “Women in Assembly”, the subject of this study, is a fantastic comedy that ironically deals with that the public life of degenerate Athens can be reorganized in the axis of the *oikos*. At the same time, the play can also be defined as kind of rebellion against existing masculine society of Athens by proposing a women dominant regime against *demokratia* as a male dominant regime. One of the main questions to be answered in the study is why Aristophanes has written out such a kind of comedia. In this study, the elements of the Athens democratic regime will be discussed through this comedy, in which the thoughts evoking Plato and Aristotle are also discussed.

Keywords: Comedia, Democracy, Athens, Aristophanes, Aristotle

1. Giriş: Festivallerden Komediya’ya

Antikçağ Atina toplumsal yaşamı ve onun unsurları söz konusu olduğunda, festival ya da şenliklerin oldukça önemli bir yeri olduğu ifade edilebilir. Özellikle tanrıları yatıştırmak, dünyanın işleyişini ve mevsimleri anlamlandırmak ve bereketi arttırmak için düzenlenen bu etkinlikler, toplumsal ve kolektif dayanışma ruhunun ayakta tutulması ve onun kültürel ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kastamonu. dkundakci@kastamonu.edu.tr

politik yansımalarının anlamlandırılabilmesi açısından da kritik bir değer taşımaktadır (Sina 2014, 56). Hatta Thukydides “*yorgunluklarımızı unutturmak için kendimizi dinlendiren bazı uygulamalarımız vardır. Yıl boyunca bayramlar, şenlikler düzenliyoruz... kentimiz böyle zamanlarda her şeyini eğlenceler için verir. Sadece kendi ülkemizin değil, dünyanın her bir yerinden gelen ürünlerden faydalanırız*” (Thuk. II. 38) diyerek festivallerin bu önemine dikkat çekmeye çalışmıştır. Bu festivaller arasında sadece Atina yurttaşlarının katıldığı *Lenaea* ve yurttaş olsun olmasın herkese açık olan *Büyük Dionysos* festivallerinde aynı anda diğer birçok kamu olayından daha fazla sayıda kişinin kentte bir araya gelmesine olanak sağlayan etkinlikler yapılmaktaydı. Söz konusu festivallerde tiyatrodan neredeyse 17.000 kişinin toplanabildiği hesaba katılırsa (Whitehorn 2005, 35), Atina halk meclisinin toplantılarına ancak 6.000 yurttaşın katıldığı (Schmidt 2002, 35) ya da mahkemelerde yine yaklaşık 6.000 yargıcın görev yaptığı düşünüldüğünde (Aristot. *Ath. Pol.* 24. 3), festivaller hakkında ifade edilen “*kritik*” değerlendirmesinin nedeni daha berrak bir şekilde ortaya konulabilir. Demokratik süreçlere katılımı teşvik eden birçok düzenlemeyi içinde barındıran Atina’da, söz konusu demokratik süreçlere katılım, festivallere gösterilen ilgiden daha yüksek düzeyde değildir. Şöyle ki bütün önemli kararların alındığı meclis toplantılarına yurttaş statüsünde yaklaşık 6.000 kişinin katılım hakkı olmakla birlikte bunlardan yaklaşık yüzde 10 ile yüzde 20’sinin sadece “*düzenli*” olarak oturumlara katıldığı belirtilirse (Rhodes 2000, 465); festivallerdeki insan hareketliliği daha da anlaşılır hale gelir.

Öte yandan Atina’da düzenlenen ve neredeyse yılın tüm aylarına dağılmış olan bu festivallerin düzenlenebilmesi için giderleri karşılamaları amacıyla varlıklı kişiler görevlendirilirdi. Bu kişiler, festivallerde genç erkeklerin meşale yarışı için eğitiminin desteklemesi ve denetlemesi, festivallerde görevli koronun eğitimi, koro üyelerinin geçimleri, onlara yer ve giysi sağlanması ve diğer birtakım harcamalarının karşılanması gibi çok çeşitli finansman giderlerini devlet adına bizzat kendileri karşılamakla yükümlüydüler. Festival harcamalarını üstlenen varlıklı yurttaşlar görevlerini layıkıyla yapabilsinler diye, diğer tüm vergilerden muaf tutulurlardı (Christ 1990, 148-152). Sadece bu vergi muafiyeti bile, Atina festivallerinin yalnız toplumsal değil, devlet nezdindeki ayrıcalıklı durumunu da gözler önüne sermektedir. Ayrıca festivallerin finansmanını sağlayan Atinalı yurttaşların üstlenmiş oldukları bu yükümlülükler onlara “*hayırsever*”lik (*philotimia*) gibi oldukça etkili bir şöhret de kazandırabilmektedir. Demokratik süreçlere katılımın aracısız bir şekilde gerçekleştiği, radikal ve politik bir “*eşitlik*” fikrinin teşvik edildiği bir atmosferde; yurttaşların sahip olabilecekleri “*hayırsever*” şöhretinin onların politik kariyerlerinde olumlu bir etki yaratacağı düşünülebilir. Özellikle meclis ve mahkeme gibi kurumlarda kamu hizmeti üstlenmiş yurttaşlar, diğer yurttaşlar karşısında kısmen de olsa itibar ve üstünlük sağlamışlardır. Söz gelimi Atina demokrasisi deyince akla ilk gelen devlet adamı ve generallerden (*stratēgos*) birisi olan *Perikles* de, henüz yirmili yaşlarının hemen başında koro finansmanının sağlanması için bu tarz bir kamu hizmeti görevini (*khoregos*) üstlenmiştir (Sina 2011, 33). Binlerce yurttaşın gözleri önünde icra edilen ritüellere dayalı bu görev, Atina’nın seçkin ailelerinden birinden gelen *Perikles*’in ilerleyen yıllarda politik arenada daha çabuk tanınmasına katkı sunmuş olabilir. Her ne kadar bu katkının derecesi hakkında elde net bir bilgi olmamakla birlikte, Atina’da özellikle MÖ 5. Yüzyılın başına kadar, bu tarz kamu hizmetlerini üstlenen varlıklı yurttaşlar arasında kente hizmet sunmak yoluyla kendini ayrıcalıklı hissetme duygusunun (*philotimia*) idare tarafından teşvik edildiği bilinmektedir. Hayırsever Atinalı yurttaş politik kariyerinde kat ettiği yolculuk boyunca veya herhangi bir nedenle yargılandığı mahkemede, bu hizmetleri nedeniyle jüri üyeleri karşısında önemli bir avantaj kazanabilmektedir (Christ 1990, 149-150). Söz gelimi Atinalı ünlü logographos (mahkemelere düşenler için metin yazarlığı yapan kişi) Demosthenes (MÖ 384-322), hakkında dava açtığı

Meidias’ın arkadaşları tarafından uyarılır. Meidias’ın arkadaşları, varlıklı sınıfa mensup ve sıklıkla festivallerde ve askeri alanda kamu hizmetlerinde bulunan Meidias’ın mahkemede bu faaliyetlerinde bahsetmesi sonrası jüri üyelerince cezaya çarptırılmayacağını belirtirler. Bu nedenle Demosthenes’in sonucu belli olan bu davadan kendi isteğiyle çekilmesini ona önerirler (Dem. *kata Mei.* 2004, 197) Zaten IV. yüzyılda Atina toplam nüfusunun yaklaşık %1 ile %2’si ancak bu maliyetleri üstlenebilecek özelliklere sahipti ve bu tarz kamu hizmetlerinin icrası, refah sahibi yurttaşlar arasında daha geniş kesimlerin desteğini almak için güç mücadelesinin önemli bir politik aracıydı ve yurtsever bir yurttaş olmanın en açık göstergelerinden birisi olarak değerlendirilebiliyordu (Ober 1989, 117; Cartledge 1990, 8; Rhodes 2000, 469; Forsdyke 2005, 28). Öte yandan Plutarkhos’a göre Perikles, kentte özellikle yoksul kitleler için benzer tarzda büyük kamu gösterileri ve ziyafetler düzenleyip onları eğlendirerek, “*herhangi bir başkaldırı ve değişiklik istemenin*” de önüne geçmeye çalışmıştır (Plut. *Per. & Fab.* XI. 5). Plutarkhos’un yorumuna itibar edersek, Perikles kamu hizmetlerini kendi iktidarını pekiştirecek politik bir araç olarak da kullanmıştır. Öyleyse politik eşitlik esasına dayalı bir rejimde, festivallerde yapılan ve onlarca yurttaşın yıllık geçimlik ücretine denk gelen yüklü harcamalar, bu tarz maliyetleri alanlara şöhret ve saygı kazandırabilmekteydi.

Festivaller arasında önemli bir yeri olan *Büyük Dionysos* festivalinde *komos* adı verilen alaylar düzenlenirdi. Bu alaylar, halkın bol bol şarap içip eğlendiği, flüt çalan bir adamın arkasından değişik kılık-kıyafetlerle sokaklarda açık saçık türküler söylediği ve yine halkın müstehcen hareketlerle çilginca oyunlar oynadığı müsamerelerdir. Halk bu müsamerelerde grup halinde dolaşırken, kentin ileri gelenleriyle dalga geçer ve kimi zaman onlara sözle tatlı bir şekilde sataşarak yürürlerdi. Komedyanın kökenin *komos* adı verilen bu eğlencelerde söylenen şarkı ya da ilahilerden (*kōmōidia*) doğduğu iddia edilmektedir (Erat 1958, 4-7). Tarihi çok daha eski olsa da, komedyaların “*resmi olarak*” MÖ 487/486’da *Büyük Dionysia*, 422’de ise *Lenaea* festivalinde gösterimleri kabul edilen, kişisel ve siyasal birer hiciv türü olarak Atina’nın toplumsal yaşantısına girdiği ifade edilebilir. Buradan hareketle komedyaların, festivallere katılan halkı hem güldürmek; hem de mevcut demokratik ortamın sunduğu eleştirel düsturun da etkisiyle toplumsal sorunlara değinmek ya da düzeltilmesine katkı sunmak amacını taşıyan oyunlar olduğu ifade edilebilir (Çelgin 1990, 106). Zaten Aristoteles de benzer şekilde Megaralılara dayandırdığı bir bilgiye istinaden, komedyanın demokratik yönetimlerinin etkisi altında doğmuş olduğunu ifade eder (Aristot. *Poet.* III. 2). Öte yandan özellikle Peloponnesos Savaşı’ndan sonra demokratik rejimin ortadan kalkmasına koşut olarak komedyaların nitelikleri değişmiş ve toplumsal ve eleştirel konular yerlerini; aşk ve entrika gibi daha kişisel ya da daha az politik konulara bırakmıştır.

Özetle bu şekilde ortaya çıktığı ve geliştiği düşünülen komedyaların, yüz yüze ve birincil sosyal ilişkilerin gelişmiş olduğu bir toplumsallıkta, Atina’nın toplumsal ve politik yaşamı arasında “*kamuoyu*”nun bilgilendirilmesi açısından eğitici bir araç işlevi üstlendiği ileri sürülebilir. Komedyalarda nükteli bir şekilde ele alınmış olsa bile, işlenen konular yurttaşları bilgilendirme ve *polis*’e ya da kamusal ortaklık düşüncesine hizmet eden konularda farkındalık yaratma ve hatta yurttaşlara nasihat verme işlevine sahiptir. Belki de hiçbir edebi yaratım, eski komedyaya kadar kurumsallaşmış bir şekilde Atina demokratik toplumunun politik, toplumsal ve entelektüel gerçekliğini bu kadar çarpıcı bir şekilde ortaya koyamaz. Belki bu nedenle oyunlar, Atina demokrasisinin “*par excellence bir sembolü*” olarak bile adlandırılabilmiştir (van Steen 1994, 211). Ünlü antikçağ tarihçisi Paul Cartledge’in de ifade ettiği gibi, Aristophanes’inkiler de dâhil, tüm eski komedyalar Atina toplumunun karakteristik doğasını yansıtmaya yönelik özelliklere sahip olduğu ve toplumdan ayrı bir şekilde düşünülemeyeceği için (Cartledge 1990, ix), komedyalar yardımıyla Atina toplumsal ve politik süreçleri hakkında fikir edinmek mümkün

olabilir. Genellikle izleyicilerin önünde sergilenen ve sıklıkla kamusal şahsiyetlere açık saldırılarla dolu olan komedyaların gelişmesinde şüphesiz, eleştiriye maruz kalan dönemin politik figür ve şahsiyetlerinin mizah anlayışları ve hoşgörülü tavırları da etkili olmuştur (Tracy 2009, 96-97). Öte yandan politikacıların şüphesiz eleştirilere her zaman çok da hoşgörülü tepkiler vermiş olmadıklarını belirtmekte de yarar var. Söz gelimi, Perikles'ten sonra Atina yönetimine geçen Kleon, *Babilliler* komedyasında temsilde hazır bulunan yabancı elçiler önünde kendisini küçük düşürdüğü gerekçesiyle Aristophanes'e dava açmıştır (Erhat 2016, 176). Aristophanes bu konuya *Kömürcüler* oyununda değinir Geçen yıl bir komedyam için Kleon neler çektiymişti bana/ ihtiyar kurulu önüne götürüp beni/etmediği iftirayı bırakmamıştı (Aristoph. *Akh.* 371).

Aristoteles *Poetika* adlı eserinde komedyanın kendine has tarzını açıklarken onun “*kaba ve popüler*”; “*ahlakının, şaklabanlık ve saptırma*” ve kendisinin de “*vasatın altındaki karakterlerin taklit edilmesi*” olduğunu ifade etmiştir (Aristot. *Poet.* II. 5). Aslında antik komedyada işte tam da bu özelliğiyle, yani Aristoteles'in de ifade ettiği gibi, sıradan Atinalı yurttaşın hikâyesini kimi zaman dönemin felsefe ve tarihinin bile sunamadığı boyutlarda tüm çıplaklığıyla gözler önüne serebildiği için önemlidir. Aristoteles'in “*vasatın altında*” diyerek kategorize ettiği komedyada kahramanları, bir bakıma basit ve sıradan Atinalıların hikâyesini anlatmaktadır. Aslına bakılırsa Aristoteles'in birçok eserinde komedyaya konusundaki düşünceleri, genellikle negatiftir. Söz gelimi *Rhetorik*'te komedyaya yazarlarından bahsederken; “*bunlar gerçekten de bir tür şom ağızlı ve dedikoducu kimselerdir*” diyerek tenkit edici bir üslup takınmıştır (Aristot. *Rh.* II.1384b.11). Aristoteles yine *Poetika*'da da bu kez komedyaya seyircisinin özelliklerinden bahseder. Buna göre tragedya seyircisiyle mukayese edildiğinde [eğitim ve kavrayış açısından] komedyaya seyircisi daha zayıftır (Aristot. *Poet.* XIII. 7). Dahası komedyanın kendisi de muhtevası gereği “*müstehcen sözler*” içerdiği gerekçesiyle (Aristot. *Eth. Nik.* IV. 1128a.6) Aristoteles'e göre yeterince büyümeden gençlere seyrettirilmemelidir (Aristot. *Pol.* VII. 1336b.25). Tüm bu ifadeler, Aristoteles'in komedyaya mesafeye yaklaştığının, onu eğlenceli görmekten çok; dilini rahatsız edici bulduğunun birer göstergeleri olarak yorumlanabilmektedir. (Ussher 1977, 72). Netice itibarıyla Aristoteles ve Platon'un felsefi ya da Thukydidés'in tarihi eserlerinde genellikle *Nikias*, *Alkibiades*, *Polemarkhos* ve *Themistokles* gibi ünlü ve seçkin Atinalılar konu olurken; komedyalarda genellikle sıradan insanların serüvenlerine tanık olunur (Zumbrunnen 2004, 657). Bu çalışmanın konusu olan Aristophanes de günümüze ulaşan oyunlarında demokratik rejim altındaki Atina'nın sıradan insanlarını; tüccarları, duvarcıları, zanaatkarları yani Sokrates'in deyimiyle: “*işte meclis (ekklēsia) dediğin bunlardan oluşur*” (Ksen. *Mem.* III. 7. 6) diye belirttiği karakterleri ve onların dünyalarını işler. Şüphesiz bu sebepten ötürü Sicilya'daki Siraküza devletinin tiranı *Dionysios*, Atina'nın kamusal yaşamı hakkında bilgi sahibi olmak istediğini Platon'a aktardığı vakit; Platon tirana yazılı birtakım bilgiler verip ona bu şekilde yardımcı olmak yerine, Sicilya'ya sadece Aristophanes'in komedyalarını göndermeyi uygun bulmuştur (Willi 2006, 1-2). Anlaşılan o ki Platon, *Dionysios*'un aradığı soruların cevaplarını bu komedi oyunlarında bulabileceğine inanmaktaydı. Öyleyse Aristophanes'in komedyalarından hareketle, kültürel bir seçkinin gözünden, Atina toplumsal, ekonomik ve siyasal yaşamı hakkında, en azından onun sunduğu perspektif bağlamında, fikir edinmek mümkün olabilir. Bu yolla Atina demokrasisinin reel yansımaları, edebi bir bakış açısıyla da olsa, günümüz okuyucuna fikir verebilir ve Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerin demokrasiyle aralarına koydukları mesafe daha anlaşılır hale gelir. Söz gelimi Platon demokrasiyi “*bozuk devlet düzenleri*” başlığı altında kategorize eder (Pl. *Resp.* VIII. 544c), Aristoteles ise, üst sınıflara karşı güvensizliğin var olması ve halkın yanlış önderler nedeniyle yasalardan daha üstün olabileme ihtimali nedeniyle demokrasiye her daim şüpheyle yaklaşır. “*Çoğunluğun iktidarı*” olarak

değerlendirilebilecek bir demokrasi anlayışı yerine; ılımlı bir demokrasi modeli önerir. Buna göre önemli bir görevlere seçilecekler için mülkiyet koşulunu şart koşar. Göreve seçileceklerde yetenek ve liyakat faktörlerine değinir. Karşılıklı toplumsal denetime dayalı ve sadece bir grubun memnuniyetini amaçlamayan bir model önerisinde bulunur (Aristot. *Pol.* V. 1310a, 1311a, 1318b-1319a).

2. Aristophanes ve Atina Demokrasisi

Kudathenaieus demosundan Phillops’un oğlu, Aristophanes yaklaşık olarak MÖ 445 yılında dünyaya gelmiş ve Atinalılar ile Spartalılar arasında 27 yıl kadar süren Peloponnesos Savaşı sırasında çoğu günümüze ulaşamayan çeşitli komedyalar kaleme almıştır. Aristophanes’in oyunları bir bütün olarak değerlendirildiğinde çeyrek asırdan daha uzun süre devam eden yıkıcı savaş ve onun Atina toplumsal ve demokratik yaşamı üzerindeki etkilerinin eserlerinde çok derin izler bıraktığı daha ilk bakışta fark edilebilir.

Aslında bakılırsa özellikle MÖ V. yüzyıl Atina demokratik politikalarını ve kamusal tartışmalarını Aristophanes kadar berrak bir şekilde ortaya koyacak çok az kişi vardır. Oyunlarda yer alan kahramanlar üzerinden Aristophanes’in Atina demokrasisine yönelttiği eleştirilerin kendisine ait olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmak zor gözükmektedir. Bununla birlikte; yukarıda bahsi geçen ve kent tarafından finanse edilen festivallerde gösterilen bu oyunların birçoğunun ödül almış olmasından, oyunların seyircinin beklenti ve önyargılarına uyum sağlayan bir mahiyet taşımış olduğunu ifade etmek de yanlış olmaz (Zumbrunnen 2004, 657). Çünkü komedyalar bir dinsel ritüel olarak festivaller sırasında uygun görülen zaman ve mekanda sahnelenen, ortak yurttaş topluluğuna ilişkin bir etkinlikti. Yani seyirciye rağmen veya onunla tezatlık oluşturacak şekilde yazılmış oyunlar olsalardı, ödül almaları beklenemezdi. Dolayısıyla bu oyunlar izleyicisinin düşünce ve kaygılarına rehberlik etmiş olabilir. Oyunları seyreden izleyiciler oyun esnasında oyuncularını ısıkları, alkışları ya da yuhaları ya da topuklarıyla ahşap oturma sıralarına topuklarıyla vururlardı. Çağdaş araştırmacılara göre mevcut atmosfer ortaçağda Paskalya gününde bir katedraldeki izdihamla ya da günümüzde ancak yılbaşı tatilindeki bir futbol derbisi ile mukayese edilebilir (Cartledge 1990, 9).

Bu çalışmanın özelde konusu olan Aristophanes’in *Kadınlar Mecliste (Ekklesiastusai)* adlı komedyası da, 392’de *Lenaea* festivalinde oynanmış onun son oyunlarından birisi olarak Atina demokratik rejimini kıyasıya eleştiren özgün bir eser olarak tanımlanabilir. Oyunun konusu özetle, *Demeter* festivalinde bir araya gelen bir grup kadının, erkek kılığında meclise girip, Atina idaresinin kadınlara devredilmesi konusundaki girişimleridir. Bu amaçla kadınlar çizme, değnek ve pelerinden oluşan elbiselerle erkek kılığında şafak vakti daha kimsecikler gelmeden meclisi doldurur ve Atina’nın giderek kötüye giden durumunun müsebbibi olarak erkekleri suçlarlar. Suçlamalarda bulunanların kadın olduğunu anlamayan meclisteki sayıca azınlıktaki erkeklerin de oylarıyla kentin idaresi bütünüyle kadınlara bırakılır. Hali hazırdaki idarenin başında yer alan erkeklerin verimli, dürüst ve istikrarlı bir yönetim sergileyemiyor oluşları ve Atina kamusal hayatının çekilmez bir hal aldığı komedyanın başlangıç bölümlerinde çeşitli şekillerde dile getirilir.

Genel anlamıyla değerlendirildiği vakit bu komedyanın kendisi, her biri birbiriyle ilintili üç temel bağlamda sunulur. Bunlardan ilki, oyun toplumsal yozlaşma karşısında tüm ümidini yitirmiş bir şairin, yaşadığı hayal kırıklıklarına çare olarak fantastik bir ütopya yaratıp, idealize ettiği bir rejim tasavvurunu yansıtmaya açısından önemlidir. *Kadınlar Mecliste*, radikal toplumsal bir değişim özlemini yansıtmakta ve ekonomik eşitlik anlayışına dayalı hali hazırda var olmayan ideal bir devlete işaret etmektedir. İkinci olarak söz konusu oyun, Aristoteles’in *Po-*

litika (I. 1259b.5) adlı ünlü başyapıtında, “*erkek yönetmeye kadından daha uygundur*” şeklinde tanımladığı erkek egemen Atina toplumsallığına bir tür başkaldırı olarak nitelendirilebilir. Çünkü Atina’da kamusal alan her zaman eril olanı temsil eder. Bu yüzden birçok ünlü Atinalı yurttaş gibi Aristophanes’in annesinin adı bile hiçbir kayıta geçmez (Cartledge 1990, xvii). Aslında Aristophanes bu yolla umudunu yitirmiş olduğu *polis*’i (kamusal ve eril olanı), *oikos* (özel ve kadın olan) temelinde yeniden organize etmeye çalıştığının bir tür çağrısını yapar gibidir (Sommerstein 1984, 326). Aristophanes’in oyunda önerdiği yönetim biçimi erkek egemen *demokratia*’ya karşı, kadın egemen bir rejim, *gynaiokratia*, olarak adlandırılabilir (Casement 1986, 72). Oyunun başkahramanı Praksagora mecliste Atinalı yurttaşlara seslenirken “*evlerimizin içini idare edenlerden daha iyi bir yönetici aday olabilir mi hiç... Bırakın memleketi de [kadınlar] idare etsinler!*” diyerek, aslında Aristophanes (*Eccl.* 206) adına bu çağrıyla dillendirir gözüktür. Aristophanes, kadınların, erkek egemen bir alan olan meclisi işgal edip yönetime talip olmasıyla, bir yandan geleneksel Hellen erkek değer ve politikasını radikal bir şekilde eleştiriye tabi tutmakta ve diğer yandan da yeni yönetimi yukarıda belirtilen [sadece] ekonomik eşitlik esasına dayalı rejim içerisine yerleştirmektedir. Üçüncü olarak oyun, fantastik bir kurgu çerçevesinde geçiyor ve gerçek ile kurgusal yaşam arasındaki ilişkiyi bulanık bir şekilde betimliyor gibi gözüktüğü de; Aristophanes sunduğu çerçevenin salt edebi ve kurgusal bir gösteriden ibaret olmadığını, gündelik politikaya yaptığı atıflarla hissettirmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla *Kadınlar Mecliste*’de belirli bir politik mesajı bulunduğu da belirtilebilir. Esasen Aristophanes’in tüm oyunlarında bir politik mesaj vardır ve Cartledge’nin (1990, 20) deyişiyle bu izleyiciye sunulurken, “*ölümcül bir şekilde ciddi*” bir tavır takınılmaktadır. Çünkü Cartledge’ye göre Aristophanes’in oyunları ciddi politik mesajlarla dolu olmasaydı; Atina toplumunun genelinde Sokrates aleyhine, *Bulutlar* oyunu nedeniyle olumsuz bir moral ve politik tesir ortaya çıkmazdı (Cartledge 1990, 25). Dolayısıyla Atina mahkemesindeki jürinin karar vermesinde Aristophanes’in gerçekçiliği ve bunun yarattığı etki göz ardı edilemez. Muhtemelen Cartledge, Aristophanes’in oyunlarından “ölümcül” diye bahsederken, Sokrates’in mahkûmiyetini kastetmektedir.

Bu noktada akla şu türden bir soru sorulabilir: “*Aristophanes niçin böyle bir fanteziye ihtiyaç duymuş olabilir? Atina’da artık telafisi mümkün olmayan ve ters giden şeyler nelerdir ki, böylesine düşsel bir yönetim biçimi hali hazırda mevcut demokratik rejime bir alternatif olarak dillendirilmiştir?*” Aslında Praksagora’nın oyun boyunca kadınların niçin idareyi ele almaları gerektiği konusundaki argümanlarından bu soruların cevaplarına ulaşmak mümkün gözükmektedir. Bu argümanlar sırasıyla ele alınmak istenirse şu şekilde tasnif edilebilir:

2.1. Niteliksiz Liderlerin Seçimi

Oyunun kahramanı Praksagora önderliğinde Atina’daki kadınların memleketleri için kaygı duymasının en önemli gerekçelerinden birisi olarak, Atina idaresi için niteliksiz liderlerin seçiliyor olması gösterilir. Praksagora bu kaygısını mecliste devletin idare edildiği her yerde niteliksiz liderlerin seçildiğini gördüğünden bahsederek tüm kalabalığa haykırır. Ona göre meclis’te halkı en çok sevenlere hiçbir zaman güvenilmezken; halka ihanet edenler kucaklanmakta ve kendilerine devlet tarafından ödemeler yapılmaktadır (Aristoph. *Eccl.* 178). Bu noktada demokrasi rejimi, dürüst olmayan ve uçarı politikacıları cesaretlendirdiği gerekçesiyle kıyasıya masaya yatırılır. Bunun temel sebebi olarak da politikacıların laf ebelikleriyle ya da hile ve düzenbazlıkla birbirlerinin kuyusunu kazması ve halk meclisini yanlış yönlendirmeleri gösterilir. Aristophanes, demokrasinin zayıflığından bahsederken bu noktada aslında, insanların kolayca aldatılabileceğine dikkat çekmek istemiştir. Ona göre, yetenekli hatipler insanları kolaylıkla yanlış yönlendirilebilirler. Anlaşıldığı kadarıyla, “*demosun lideri*” anlamına gelen ve

Atina politik yaşantısına damga vuran demagoglar (*demagogoi*), Aristophanes’in gözünde bu anlamından sıyrılıp aşağılayıcı bir mealde kullanılmıştır (de Ste Croix 2013, 367). Aristophanes, demagoglar söz konusu olduğunda; onlar hakkında “*bayağı, tabakçı*” gibi kavramları rahatlıkla kullanabilmektedir (de Ste Croix 2013, 368).

Kadınlar Mecliste’den hemen önceki oyunu, *Kurbağalar*, hatırlandığında, Aristophanes’in hem benzer bir durumdan şikâyetçi olduğu hem de bir sonraki oyununun kahramanlarının sanki “*kadınlar*” olacağına işaretlerini verdiği düşünülebilir. Atina yurttaşlarının politik seçimlerinden yakındığı bir anda oyunun korobaşı umutsuz bir şekilde haykırarak şu sözleri sarf eder:

İşte yurttaşların durumu da aynı. Asil ve zeki adamlar olarak bildiklerimizden hepsini, hak sever, namuslu ve becerikli olanları ve güreş okullarından yetişmiş, rakstan ve müzikten anlayanların hepsini ayaklar altına alıyoruz; nerede bakırdan yapılmış, nerede yabancı kalpazan, daha şehre geledi üç gün olmuş da şehirde günah keçisi bile olmayacak ne idüğü belirsiz var, şimdi onlar iş başında. Hayır, ey deliler artık bu durumu değiştirin! En iyilere yüzünüzü dönün, sizin en iyilerinize! (Aristoph. *Ran.* II. 6).

Yukarıdaki satırlarda da görüldüğü gibi, Aristophanes’e göre Atina’nın hâlihazırdaki durumu, tam bir akıl tutulması ve delilik halidir. İçinden çıkılmaz bir hal almış böylesine bir kentte, söz konusu bu çılgınlığa durmak demek için, Aristophanes eşit derecede çılgın bir kararla kadınların idareyi teslim aldığı bir fantazyaya ile cevap vermiş gözükmektedir.

Öte yandan demokrasi idaresi tartışma konusu olduğunda adalet ilkesinin yeterince işlemediğinden Platon ve Aristoteles olmak üzere birçok düşünürün dile getirdiği bilinmektedir. Örneğin Platon’un *Gorgias* diyalogunda Sokrates de benzer bir durumdan şu şekilde şikâyetçidir:

Eğer devlet, hekimler, gemi yapımçıları ya da öteki zanaatkârlardan birilerini seçmek için bir meclis kurarsa, başvurulacak kişiler konuşma ustaları olmayacaktır herhalde, değil mi? Çünkü bu zanaatkârların en usta olanını seçmek gerekecektir. Aynı biçimde, sur inşa etmek, liman ya da tersane yapmak için de hatibe değil mimarlara başvurulur. Yine, komutanlar seçmek, bir orduya savaş düzeni vermek ya da bir kaleyi fethetmek için söz sanatı uzmanlarına değil, savaş sanatı uzmanlarına danışılır (Pl. *Grg.* 455b).

Benzer bir eleştiri farklı bir bağlamda da olsa Ksenophon’un Sokrates’i söz konusu olduğunda dillendirilir. Burada şikâyet konusu önemli memuriyetlere seçim yapılırken kura ile seçim yapılmasından dolayı duyulan huzursuzluktur. Esasen kura sistemi Atinalı lider Kleisthenes’ten bu yana Atina demokrasisinde yönetici seçiminde büyük ölçüde geçerlidir. Ksenophon’un Sokrates’inin bu seçimden rahatsızlığı şu şekilde ifade edilir: “*Sokrates... hiç kimse kurayla seçilmiş bir kaptana, bir yapı ustasına, bir flütçüye görev vermek istemezken, ya da devlet yönetimi konusunda yanılmalardan çok daha az zarar veren bu gibi konularda kurayı kabul etmezken, devlet yöneticilerini kurayla seçmenin aptalca olduğunu söylüyormuş*” (Ksen. *Mem.* I. 2. 9). Kaldı ki, demokrasiye yönelik eleştirel tavır sadece düşünürler tarafından dillendirilmemiştir. Örneğin Herodot *Tarih*’te demokrasi rejiminden bahsedilirken yaygın bir bakış açısına da şu şekilde yer vermiştir: “*kendisinden hiçbir şey beklenemeyecek bir kalabalık, bundan daha budala, daha küstah bir şey olamaz. Bir Tiran’ın küstahlığından kaçayım derken dizginsiz bir halkın küstahlığına teslim olmak, hiçbir zaman kabul edilemez*” (Hdt. III. 81).

Kadınlar Mecliste’nin çılgın kahramanı Praksagora’nın bir diğer eleştirisi de, seçilen

liderlerin politikayı bir kazanç kapısı olarak görmeleridir. “şimdilerde bol keseden maaş alan liderleri alkışlıyorsunuz” derken Aristophanes aslında, Praksagora yardımıyla, Aristoteles’in “devlet işleriyle ilgilenen insanların ilk işi para kazanmak ve servetlerini arttırmak [değildir]” ifadesini onaylıyor gözükmektedir (Aristoph. *Eccl.* 185; Aristot. *Pol.* I. 1258a).

Aslında benzer endişelerin dönemin farklı düşünürleri tarafından da sıklıkla dile getirildiği söylenebilir. *Ksenophon Anabasis* (IV. 6. 16) adlı eserinde *Spartalı Kheirisophos*’un, Atinalılara latifeli bir şekilde de olsa takılarak, kamu hazinesini soymada adlarının nasıl kötüye çıkmış olduğunu şu şekilde anlatır: “Ama ben de hırsızlığın cezası çok ağır olduğu halde, siz Atinalıların kamu hazinesini soymada çok başarılı olduğunuzu duydum; “üstelik yöneticileriniz en iyileriniz sayılıyorsa, bu yeteneğe sahip olanlar en iyilerinizmiş!” *Spartalı Kheirisophos*’un bu satırları, özellikle yöneticiler konusundaki alaycı tavrı ortaya koymasından ilgi çekicidir. Öyle gözüküyor ki, Sparta’da tarafından bakınca da, yöneticilerin kişisel menfaatleri peşinde koştuklarına dair genel bir algı bulunmaktadır.

2.2. Fakirlik, Savaş ve Meclis’in Tutarsız Kararları

Aristophanes’in ünlü komedyasında, Praksagora önderliğindeki kadınların Atina idaresini ele geçirme isteklerinin diğer bir temel nedeni de, meclisin birbiriyle tutarsız kararlar vermesi ve bu yolla savaş gibi tüm toplumsal yapıyı derinden etkileyen problemlere neden olmasına işaret edilmektedir. Nihayetinde bu durumun doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan fakirlik ve gelir dağılımındaki dengesizlikler de yurttaşları neredeyse bıktırma noktasına gelmiştir. Aristophanes oyunun karakterleri aracılığıyla, politik açmazlarla dolu bu döngünün merkezinde [eril egemenliğindeki] halk meclisinin aldığı kararların olduğunu ifade etmeye çalışır. Söz gelimi, Atina’nın Sparta ile koalisyon kurup, sonra savaşa tutuşmasını; Korinthoslularla mücadele edip, sonra onlarla müttefik olmanın ve nihayet günün sonunda donanma için gemiler oluşturmanın tüm faturası her defasında halka çıkarılmaktadır (Aristoph. *Eccl.* 204-240).

Meclisin aldığı kararlardaki tutarsızlıkların gündelik yaşamı yıkıma uğratan sonuçları oyunda biraz ironik bir şekilde de olsa farklı örneklerle işlenir. Söz gelimi bir vakitler halk meclisindeki heyecanlı oylamalar sonucu yürürlüğe giren yasayla alışverişlerde artık bakır sikkelerin kullanılması kararlaştırılmıştır. Tüm yıl boyunca ürettiği üzümlerini pazara götürüp satan ve karşılığında bakır sikkeler alan çiftçinin, arpaya almaya gittiği vakit yaşadığı şaşkınlık oldukça komik bir şekilde işlenmiştir:

[Kazandığım bakır sikkelerle] arpa almaya gittim. Ödeme yapmak için çantamı açmamla oradan habercinin duyuru yapması bir oldu; “bakır yok artık! Bakır yok! Bundan sonra sadece gümüş sikke kullanılmak zorunda!” (Aristoph. *Eccl.* 820).

Bu ve benzeri sayısız gel-gitler karşısında, Aristophanes Praksagora eliyle, sıradan insanın kamu yaşamından çekilmesi çağrısını yapar. Bunu da oikos/polis ilişkisini ters düz etmek yoluyla fantastik bir boyutta gerçekleştirir. Meclis artık kadınlara teslim edilmelidir. Bu yol, bir tür kaçış ya da teselli olsun diye hayal ürünü bir dünyaya sığınmakla gerçekleştirilir. Çünkü hali hazırda var olan meclis, ona göre muhbir ve “kaypak sürü”lerinden oluşmaktadır (Aristoph. *Eccl.* 444). Bu haliyle tutarsızlık, savaş ve fakirlik kaçınılmaz Atina halkının makûs talihi gibi gözükmektedir.

Dönemin şartları gözden geçirildiğinde Aristophanes’in ileri sürdüğü iddialarda pek de haksız sayılmayacağı düşünülebilir. Söz gelimi, *Thukydides*’in *Peloponnesos Savaşları*’nı kaleme aldığı eserinde “Atina ordusunun büyük kısmının ücretli askerlerden oluştuğu” bilgisi, savaşın kamu kaynaklarıyla finanse edilen ciddi bir maliyeti olduğunu gözler önüne sermektedir

(Thuk. I. 121). Hellas’ın en güçlü donanmasına ve kendisine destek veren Atina-Delos Deniz Birliği’ne bağlı müttefik kentlere rağmen; Atina donanmasının bitmek bilmeyen finansman giderleri, kent surlarının onarımı, *Khios* ve *Amphipolis* gibi stratejik adaların kaybedilmesi, mülk sahibi olmayan sınıflar arasında zorunlu askerlik görevi nedeniyle mesleki meşguliyetlerini yerine getiremeyenlerin topluma yüklediği ek maliyetler, müttefiklerden toplanan vergilerdeki düşüş, ticari dış pazarın daralması gibi savaşın neden olduğu çok çeşitli problemler Atina’daki ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilemiştir (Thuk. IV. 108. 373; ayrıca bk. Dorey 1956, 138; de Ste Croix 2013, 267, 369, 373).

Praksagora’nın refahtan eşit pay alma ve eşit kullanım taleplerini dillendirmesi tam da bu bağlamda anlam kazanır. Çünkü yurttaşların bir kısmı dönüm dönüm arazilere sahipken; diğer bir kısmı ise mezar kazacak kadar bile olsun yer bulamamaktan şikâyetçidir. Yine oyunda bazı yurttaşların mülkiyetleri altında yüzlerce hizmetçi olmasına karşılık, yurttaşların çoğunun bunların tek bir tanesine bile sahip olamamaları, Atina toplumsal yaşamının ekonomik eşitsizlik üzerine kurulu genel manzarasını yansıtmaya açısından ilgi çekicidir (Aristoph. *Eccl.* 592).

2.3. Herkes Kendi İşiyi Uğraşsın

Atinalı ünlü komutan *Perikles*’in, Sparta ile olan savaş sırasında hayatını kaybeden Atinalı askerlerin ardından yaptığı konuşma, *Cenaze Söylevi*, hatırlandığında, onun “*bireysel çıkar*” ile “*kamusal sorumluluk*” düşüncesi arasında kurduğu bağlantı akıllara gelecektir. *Perikles*’in, “*basit bir zanaatkârın devlet konularına hâkim olması doğal bir şeydir. Devlet konularıyla ilgilenmeyen birisi yararlı birisi olarak kabul edilir*” diye ifade ettiği anlayış; her yurttaşa kendi kişisel istencinin ötesinde kamusal konularda belirli bir sorumluluk yükleyen politik bir ideali yansıtır (Thuk. II. 43; ayrıca bk. Smith 1992, 84). Bu politik ideal yine *Perikles*’in kendi ifadesiyle; “*bir insanın ülkesi tehdit altındayken kendi işlerini düzeltiliyor olsa bile; kısa bir süre sonra ülkesiyle birlikte yok olup gidecektir*” sözleriyle ortaya konulan tikel/tümel ya da özel alan/kamusal alan bağlantısının ne kadar iç içe geçmiş olduğunun açık bir göstergesi olarak okunabilir (Thuk. II. 60).

Öte yandan Aristophanes, *Perikles*’in önerdiği bu idealin Atinalılar tarafından çok da paylaşılmadığının ve aksine Atinalıların çoğunlukla kendi bireysel çıkar ve kaygılarıyla hareket ettiklerinin altını şiddetle çizer:

*Katılım maaşı eskiden günde yalnızca bir obolos iken, hepsi de yan çizip alışverişe gitmeyi tercih etmişlerdi, meclise katılmayıp aylak aylak dolaşıp gevezelik ettiler hep. Şimdilerde ise, ücret üç obolosa yükseltildi ya, izdihamdan neredeyse birbirlerinin üstüne binecekler... Duvarcı yamağı gibi yaygara koparıyorlar, vatandaşlık görevi için bile ücret talep ediyorlar artık (Aristoph. *Eccl.* 300).*

Atina demokrasisinin MÖ 322\1’deki yıkılışından önce, beşinci yüzyılın ortalarıyla son yılları arasında ortaya konan en önemli reform hiç şüphesiz, siyasi görevlerin yerine getirilmesi karşılığında ödeme yapılmasıydı. Önce meclisin görüşeceği konuları hazırlayan konseyde yer almak şartıyla, daha sonra da (403’ten sonra) meclis toplantılarına katılım şartıyla bir zanaatkârın ücretinden daha az olmakla birlikte tüm yurttaşlara ödeme yapılmaktaydı. Bu reformun temel gayesi, arzu etmeleri halinde yoksul yurttaşların da politik süreçlere katılımı arttırabilmektir (de Ste Croix 2013, 367). Ücret ödemesi, her yurttaşa fırsat eşitliğinin bir sonucu olarak yerine getirdiği kamusal sorumlulukları nedeniyle katılım süreçlerine dâhil olabilmek için önemli bir olanak sağlıyordu. Bu uygulamanın ortaya konmasının şüphesiz bir nedeni daha vardı. Nedenlerden birisi de, Solon döneminde yurttaşlık hakkını kazanan ve halk meclisinin

doğal bir üyesi haline gelen çiftçilerin (*zeugites*), tarlalarındaki işlerini bırakıp meclis toplantılarına katılımları nedeniyle yaşayacakları mağduriyetleri bir nebze olsa hafifletmekti (Aristot. *Ath. Pol.* VII. 3).

Ancak Aristophanes'in argümanı, kamusal ortaklık düşüncesine katkı sunmak isteyen yurttaşlar için ödenen ücretlerin, "*fırsat eşitliği*" gibi idealize edilen tüm özelliklerden sıyrılıp; zamanla yurttaşların büyük bir kısmını gevşekliğe ve atalete sevk eden yaygın bir unsur olduğu yönündedir. Yurttaşlar çalışmak ve üretime katkı sunmak yerine; kamu kaynaklarından yapılan söz konusu ödemeleri kolay bir kazanç yolu olarak görmeye başlamışlardır. *Kadınlar Mecliste*'de meclisin rutin bir oturumunu kaçırın yurttaşın hayıflanması aslında bu durumu tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır: "*Eğer meclise gidebilseydim alacağım üç obol ile sekiz kuartet [ya da yaklaşık sekiz kilo] buğday alırdım biliyor musun sen?*" (Aristoph. *Eccl.* 548).

Atina demokrasisinin yurttaşlarına sağladığı olanaklardan birisi de, "*birileri haksızlığa uğradığında isteyen herkesin [kendisi] lehine dava açabilmesidir*" (Aristot. *Ath. Pol.* IX. 1). Aristophanes'in genelde tüm oyunları, mağduriyetler karşısında adil bir kovuşturma ortaya koymaya yönelik bu uygulamanın zamanla başlangıçtaki amacından uzaklaşmaya başladığının en büyük kanıtı gibidir. Aristophanes'in oyunlarının birçoğunda kendi işiyle meşgul olmak yerine başka şeylere ilgisini yöneltip "*dava açma meraklısı olma*", Atinalı olmanın bir nevi karakteristik özellikleri arasında sıralanmıştır (Smith 1992, 85).

"Öğrenci: Görüyor musun? Burası Atina!
Strepsiades: Neler söylüyorsun? İnanamıyorum sana...hiçbir jüri üyesi
göremiyorum kürsüde" (Aristoph. *Nub.* 198-202).

Öte yandan Atina'da yasal olmayan işler çevirdiği düşünülen kişileri ihbar eden ve istinat edilen suçu davada kanıtlayan ihbarcılara da para ödülü verilmekteydi. Bu uygulama aslında *Perikles*'in kamusal sorumluluk anlayışının doğal bir yansıması olarak yurttaşlara yüklenen bir görev olarak ortaya çıkmış olsa da; verilen ödülü kazanmak isteyen açgözlü bir takım kişilerin kimi zaman dürüst yurttaşlara bile iftira edebildiğine tanık olunmuştur. Söz gelimi, *Kriton* bir yerde Atina'da yaşamının ne kadar zor olduğundan bahsederken, birtakım kişilerin kendisini durmadan mahkemeye verdiğinden yakılarak bu durumu açıklamaya çalışır. İşin içinden çıkmayan *Kriton* sonunda kendisini ihbar edenlerin bir açığını bulabilmek için *Arkhedemos* adında bir kişiyi tıpkı bir dedektif gibi görevlendirmiş ve hasımlarını gizli gizli takip ettirmiştir. Nihayet kendisini ihbar eden yalancı şahitleri suçüstü yakalayan *Kriton*'un kendisi bu kez ihbarcı olmuş ve kendisine yüklü bir ödeme yapmaları karşılığında bu ihbarcılarını bağışlamıştır (Ksen. *Mem.* II. 9. 5-6). Sadece *Kriton*'un yakındığı bu durum bile Atina mahkemelerinin birtakım kötü niyetli kişilerin ellerinde nasıl bir oyuncağa dönüştürülmeye çalışıldığının tipik bir göstergesi olarak okunabilir. Aristophanes'in kendisi de *Kadınlar Mecliste*'de bu probleme parmak basmadan edemez. Praksagora kadınların idaresi altındaki Atina'da hiç kimsenin artık arsızlık yapamayacağını, yalancı şahitlik ya da dalkavuklukla kente zarar veremeyeceğini iddia ettiği bir anda, yurttaşlardan birisinin onun sözünü kesmesi ve yalvarır bir tonda şu sözleri sarf etmesi durumun vahametini göstermesi açısından ilginçtir:

*Olamaz! Lütfen! Lütfen yapma bunu! Yaşamımı devam ettirebilmem için
gerekli tek dayandığımı alma benden* (Aristoph. *Eccl.* 563).

Anlaşılan o ki, Atinalı yurttaşların en azından bir kısmı için, iftiracılık ve yalancı şahitlik; halk meclisinin toplantılarına katılmak ya da jüri üyeliği yapmak gibi rutin bir kazanç ve geçim yolu olarak görülmektedir. Bu durum Sokrates'in öğrencisi *Ksenophon*'un diyaloglarına da oldukça etkileyici bir dille yansımaktadır. *Perikles*'in oğlu *Genç Perikles*'in Atina'nın çöküşünden duy-

duğu üzüntü ve şaşkınlığı Sokrates ile paylaştığı bir diyalogda mevcut karamsar tablonun en temel nedenlerini şu şekilde sıraladığı görülür:

Atinalılar ne zaman... birlik içinde olacaklar? Kendi çıkarları için işbirliği edecek yerde, birbirlerine saldırıyorlar, başkalarından çok kendilerine engel oluyorlar, özel toplantılarda da resmi toplantılarda da anlamıyorlar, durmadan birbirlerini dava ediyorlar, birbirlerine destek olacak yerde birbirlerinin sırtından kazanç sağlamayı tercih ediyorlar (Ksen. Mem. III. V. 13-16).

Bu diyalogda da görüldüğü gibi, *Genç Perikles*, demokratik rejimin sunduğu avantajların Atinalı yurttaşlar tarafından çarpıtılması ve bunun üzerinden bireysel kazanç sağlanmasının, Atina'nın çöküşünü hazırlayan en temel unsurlar olduğundan yakınmaktadır. Aristophanes'in *Kadınlar Mecliste*'de, Atina politikalarının eleştirisine soyunurken üzerinde durduğu temel ve ortak temalardan en önemlisi, ihbarcı ve yalancı şahitlerin sırf kendi küçük ve bireysel çıkarları için her işe karışan kendi işgüzarlık ve bencilliklerinin kıyasıya aşağılanmasıdır (Smith 1992, 87). Birinin başkalarının işine burnunu sokması, yani bir bakıma kendisine vazife olmayan işlerle ilgilenmesi aslına bakılırsa Aristophanes'in genel anlamıyla tüm komedyalarında kınanır:

Adil Adam: Başkalarının işlerine burnunu sokarak, memlekete faydalı olduğunu mu sanıyorsun?

İhbarcı: Yasalara uygun hareket ediyorlar mı? diye başkalarını takip etmek, memlekete faydalı bir şey değil mi yani? (Aristoph. *Plut.* 900).

Öyleyse, Aristophanes bir bakıma *Perikles*'in idealize ettiği bireysel çıkar ile kamusal ortaklık düşüncesi arasındaki sıkı bağlantıyı bir yana bırakıp; içtenlikle herkese kendi işine [ya da *oikos*'a] bakması gerektiğinin çağrısını yapıyor gözükmektedir. Aristophanes'in bu anlayışının bir sonraki adımının ne olabileceği konusunda bir fikir yürütülebilir. Aristophanes sanki nitelikli kişi ya da kişilerin, tıpkı bir tür azınlık yönetimi olan oligarşilerde olduğu gibi, devleti idare etmek gibi bir misyonu üstlenmesi gerektiği, onlar dışındaki bütün diğerler yurttaşlarınsa kendi işlerine bakması gerektiğini öğütler gözükmektedir (Smith 1992, 88). Bu yaklaşım Platon'un devlet yönetimini en iyilere teslim ettiği, öte yandan diğer herkesin kendi doğal eğilimleri gereği kendi işlerine bakmalarını salık veren *Devlet*'teki bakış açısını anımsatıyor gibidir: “Herkesin kendi işine bakması, başkalarınınkine karışmaması doğru bir şeydir... Kendi işini istenilen biçimde yapmak; işte adaletin bu olduğu kabul edilecektir” (Pl. *Resp.* IV. 433a-b).

Aristophanes, *Perikles* gibi siyasal eşitlik anlayışı üzerinden temellenen bir demokrasi rejimi yerine; Platon gibi adalet prensibi üzerine kurulu, idarenin kadınlarda olduğu, bir oligarşik bir yönetime yakın gözükmektedir. Aristophanes “nerede bakırdan yapılmış...ne idiği belirsiz var, şimdi onlar iş başında” derken bile, Platon'un doğal olarak ruhuna “bakır, gümüş ve altın” üflenmiş ve her sosyal sınıfın kendi işiyle ilgilendiği “üç cevher mitosu”nu çağrıştıracak biçimde konuşur gibidir. Söz konusu meşhur mitos, Platon'un tanrının bazı insanların mayasına altın, bazılarının gümüş, bazılarının ise bakır üflediğine; sırf bu nedenden ötürü; ruhuna altın üflenmiş olanların doğal olarak yönetici, gümüş üflenmiş olanların koruyucu ve nihayet bakır (bronz) üflenmiş olanların da üretici olması gerektiğini salık veren anlayışdır (Pl. *Resp.* IV. 415a).

Öte yandan Aristophanes, kadınların doğal olarak erkeklerden daha donanımlı, pratik, geleneksel, istikrarlı ve liderliğe daha fazla yatkın olduklarını ve bu yüzden de kentin idaresi konusunda daha başarılı olacaklarını fantastik bir şekilde ifade ederken dahi; yine cinsiyetler arasında toplumsal değil; doğal bir hiyerarşi tesis etmeye çalışır. Aristophanes'in kadın ve erkek

arasındaki eşitsizliği “*fantastik*” bir şekilde kurgulamış olduğuna dair iddia, yukarıda da belirtildiği gibi, dönemin hâkim paradigmasının Aristoteles tarafından da dile getirildiği şekliyle, “*Tanrı erkeği daha güçlü, kadını daha zayıf yarattı*” tarzındaki doğal eşitsizlik anlayışının Aristophanes tarafından ters yüz edilmesinden de kaynaklanır (Aristot. *Oik.* I. 1344a).

3. Aristophanes’in Ütopyası

Aristophanes, *Kadınlar Mecliste*’de Atina demokrasisinin aksayan tüm yönlerini iyice eleştirdikten sonra karmaşık, fakat umutlu bir ruh haliyle yeni bir rejim önerisinde bulunur. Ekonomik ve hukuki adaletsizliğin nedeni olarak gördüğü sistemi, kadınlar eliyle inşa edilen rejimle değiş tokuş eder. Yeni rejim, fantastik bir ütopya ve hatta ilkel bir *komünizm* türü olarak bile değerlendirilebilir. Söz gelimi, *Kadınlar Mecliste*’nin 1924 tarihli İngilizce çevirmeni Benjamin Rogers, eseri “*yalın bir sosyalizm tasarısı*” olarak adlandırmıştır (Rogers 1924 [Ecclesiastusae içinde], 246).

Aristophanes öncelikle özel mülkiyetin ortadan tamamen kaldırıldığı, bireylere ait tüm toprakların ve değerli zimmet eşyalarının merkezi fona teslim edildiği, toprakların ortak sahipliğe dayalı bir şekilde bölüşüldüğü bir idare önerisinde bulunur. Kamulaştırılan malların sağladığı refahla, kişisel çıkar ve bencilliğin ortadan kalkacağı, eşit yaşam koşullarına dayalı radikal bir sistemin rahatlıkla inşa edilebileceğine hükmeder (Aristoph. *Eccl.* 595-601). Herkesin yeme-içme, barınma, giyinme gibi ihtiyaçları merkezi fondan eşit bir şekilde sağlanacağı için, ihtiyaçların görülmesi amacıyla para gibi bir kavramdan bahsetmeye bile gerek kalmayacaktır. İnsanların başkalarında gördükleri şeylerin kendilerinde de olduğunu bilmeleri, “*hırsızlık*” denen bir suçun bile zamanla ortadan kalkmasına sebep olacak; fakirlik ve zenginlik gibi ayrımlar kavramsal olarak artık var olmayacaktır. Aristophanes ortak mülkiyete dayalı rejiminin genellikle olumlu yönlerini görmeye eğilimli olsa da; klasik Hellen toplumsal süreçleri betimleyen Aristoteles, bu tarz ortak mülkiyete dayalı rejimlerde çok çalışıp az kazandığını düşünenlerle; az çalışıp, sarf ettiği emeğe göre çok kazanç arasında daima gerilim bulunacağına inanır (Aristot. *Pol.* II. 1261a). Dahası Aristoteles’in bu tarz bir eşitliği yani, “*herkesin birbiriyle aynı olduğu bir devletin*” çökeceğini ve ortak mülkiyetin, mülkiyetin kendisine duyulan saygı ve özeni düşüreceği hatırlandığında, Aristophanes’in ütopyası kendi çağı söz konusu olduğunda bile daha tartışılır hale gelebilmektedir (Aristot. *Pol.* II.1261b.9; 1262a.13).

Aslına bakılırsa Aristophanes’in fakirlik ve zenginlik gibi ayrımlara izin vermeyen bu yeni rejimi, Platon’un ideal devleti ile oldukça benzer bir tutumu bir kez daha paylaşır. Benzer şekilde Platon da [en azından yöneticiler ve koruyucular için] özel mülkiyeti reddeder ve zenginlik ve fakirliği o da kapı dışarı eder: “*koruyucularımızın şehre sokulmasını her ne olursa olsun önleyecekleri bir şey... zenginlik ve yoksulluk*” (Pl. *Resp.* IV.421e).

Öte yandan Aristophanes politikayı *oikos* merkezli yeniden organize edince, politikanın kendisi de “*yemek*”, “*içki içmek*”, “*cinsellik*” ve “*üreme*” gibi özel alana ilişkin haz ve ihtiyaçlar temelinde ele alınmıştır (Sommerstein 1984, 326). Anlaşılacağı üzere Atina’da karşı çıktığı toplumsal yozlaşmaya alternatif olarak Aristophanes; doğal ve özel arzuların bir bakıma sınırsız ve özgür tatmini üzerine kurulu bir sistem kurgulamıştır. Bu sistem, kent merkezinde otuz bin kişinin ücretsiz yemek yiyebildiği mekânların olduğu, eğlence ve ziyafetlere sıklıkla yer verilen ve nihayet erkeklerin dilediği zaman dilediği kadınla birlikte olup, çocuk dahi yapabilecekleri hazlara açık birtakım coşkun hazları barındırır:

Her erkek, giyinip süslenmiş halde elinde feneriyle gecenin bir vakti sarhoş halde yemekten dönüyor olacak. Ve yürürken, birdenbire bir kadın yanacak ona ve diyecek ki; “Tatlım, bizimle gelsene, haydi

evimize gidelim” (Aristoph. Eccl. 692).

Kadınlar Mecliste ortak mülkiyet ve eşitlik konularında Platon’un *Devlet*’ini hatırlatıyor gibi gözüke de; özellikle “*özgür cinsellik*” söz konusu olduğunda Aristophanes’in bu noktada Platon’dan bir miktar farklılaşmış olduğu da yeri gelmişken ifade edilmelidir. Aristophanes fantastik ütopyasında cinsellik ve üremeye hiçbir sınır koymazken, Platon’un ideal devletinde bu unsurların devlet tarafından çok sıkı bir şekilde denetim altına aldığı bilinmektedir. Platon üreme çağındaki iki insanın birleşmesini devletin iznine bağlayıp, çocuk sahibi olmayı da kadın ve erkekler için farklı ve belirli yaş aralıklarıyla sınırlandırmış olsa da (İlk tür için 40, ikincisi için 55); Aristophanes’in benzer bir denetim yoluna gitmediği ve hiçbir sınırlandırmaya başvurmamış olduğu görülmektedir (Pl. *Resp.* V. 461a-e). Aradaki farkın gerekçelendirmesi şu şekilde de tasnif edilebilir: Platon kendi ideal devletinde bu denetime başvurmasının nedeni olarak, “*devlet düzeni*”nin devamlılığına işaret ederken; Aristophanes; kenti “*herkesin mutlu olabileceği kocaman bir ev ve yuvaya*” dönüştürme arayışıyla hareket etmiş ve bu sayede mahremiyetin tüm sınırlarını sonuna kadar zorlamıştır (Pl. *Resp.* V. 462c; Aristoph. *Eccl.* 673).

Bu noktada akıllara şu türden bir sorunun gelmesi de muhtemeldir: Platon’un üç farklı sınıfsal (yöneticiler-koruyucular-üreticiler) yapıya sahip ideal devletinde, devletin ihtiyaç ve gereksinimleri üretici sınıfın emek gücüne bağlanmaktayken; herkesin eşitliğine ve ortak mülkiyete dayalı ve dahası bunca hazlar açık bir toplumsallıkta Aristophanes dayanak olarak kimlere güvenmektedir? Ünlü düşünür Aristoteles *Politika*’da hiçbir üretim yapmayan çok sayıda insanın bulunduğu bir devlette böylesine çok sayıda insanın beslenebilmesinin zorluklarından uzun uzadıya bahseder (Aristot. *Pol.* 1265a.28). Dolayısıyla fakirlik ve bencillik gibi toplumsal problemlerin aşıldığı ve her türden hazzın denetim olmaksızın fütursuzca karşılandığı Aristophanes’in zihnindeki kent devletinde; çalışma ve üretim yükümlülüğünün kimlere yüklemiş olduğu oldukça merak uyandırıcıdır. Bu sorunun cevabı oyundaki şu pasajdan net bir şekilde çıkarılabilir:

Blepirus: ...topraklarımızı kim işleyecek?

Praksagora: Tarım, köleler tarafından yapılacak. Şu anda sizlerin tasalanması gereken tek bir şey var, o da giyinip süslenip akşam verilecek olan öğüne hazır olmanız (Aristoph. Eccl. 650-655).

Burada da görüldüğü gibi, fakirlik ve adaletsizlik gibi toplumsal yozlaşmaya ilişkin tüm kavramları ortadan kaldırmaya çalışan ve bu maksatla mutlak ekonomik bir eşitlik tesis etmek isteyen Aristophanes, çelişkili bir biçimde eşitlik üzerine kurulu sistemini, toplumsal eşitsizliğin sonucu olarak ortaya çıkan “*köle*” emeğine bağlamaktadır. Dahası Aristophanes köleleri diğer bütün bireylerin sahip olduğu yaşamsal hazlardan tamamen mahrum etmekte; bu yolla toplumsal ayrımcılığı daha da olağanlaştırmaktadır. Yakından bakıldığı vakit, Aristophanes’in benzer eğilimlerinin farklı oyunlarda da ön plana çıktığı görülebilir. Söz gelimi *Zenginlik* adlı bir başka oyununda da herkesin zengin olacağı düşsel bir sistemi tasavvur ederken; kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında köşeye sıkışınca yine kölelere başvurmak zorunda kalır. Aristophanes herkesin zengin olduğu bir dünyada insanların sahip olamayacakları hiçbir şey kalmadığı için; kimselerin çalışmaya yönelmeyeceği tarzındaki bir argümanı savuştururken; başkalarının yapmadığı diğer “*bütün işleri kölelerin yapacağını*” bir kez daha belirtir (Aristoph. *Plut.* 515). Aslına bakılırsa benzer bir çelişkiyi, 16. yüzyılda kaleme alacağı *Utopia* adlı eserinde Thomas More da aşamayacaktır. More da ortak mülkiyete dayalı, ekonomik eşitlik ilkesini temel alan ve yemeklerin tıpkı *Kadınlar Mecliste*’de olduğu gibi topluca yendiği bir toplumsal sistem önerisinde bulunmuş ve tıpkı Aristophanes gibi, özgür insanların yapmadıkları birçok işi kölelere yüklemiştir (More 2000, 107, 109, 122-123). Yine *Utopia*’da hayvanların

kesilmesi, insanın acıma duygusunu ortadan kaldıracı bir düşünceyle yurttaşlar yerine, kölelere bırakılmıştır. Bu durum, acıma duygusunun köleler söz konusu olduğunda göz ardı edilebileceğinin tipik bir örneğidir. Ancak göze çarpan tek çelişki bu değildir; barışçıl *Utopia* halkı, çelişkili bir şekilde yabancı şehirlerin yok olmasını kendisinin zarar görme ihtimali karşısında yeterince önemli bulmaz ve savaşlarda genellikle paralı askeri tercih ederek, kendi yurttaşlarından çok yabancıları ölüm tehlikesine atar. Bu yaklaşımlar da *Utopia*'nın tüm diğer olumlu yönlerine rağmen; toplumsal bir tür bencillik sorunuyla karşı karşıya olduğunun göstergeleridir (More 2000, 122, 125, 136). Netice olarak Aristophanes'in köleler dışında herkesin zengin olduğu bir devlette çalışmaya zorlanan özel bir toplumsal gruptan söz ederek, ütopyalarında bazı derin çelişkiler sunduğu söylenebilir. Ortak mülkiyete dayalı eşitlikçi bir rejim, özgür yurttaşlar ile eşit olanaklara sahip olmayan kölelerin emek güçlerinin kullanılması üzerinde yükselmektedir.

4. Sonuç Yerine

Antikçağ Atina toplumsal ve politik yaşamına ilişkin felsefi ve tarihsel kaynakların sunduğu olanaklara katkı olarak edebi bir hiciv türü olarak komedyaların da etkili birer kaynak oldukları söylenebilir. Eski komedyanın en önemli temsilcilerinden birisi olarak gösterilen Aristophanes, *Büyük Dionysios ve Lenaea* gibi festivallerde gösterime giren ve birçoğunda ödüle layık görülen komedyalarında dönemin ünlü devlet adamı ve komutanlarını, toplumsal sistemin çarpık yönleri ve demokratik rejimin sınırlarını ironik fakat oldukça çarpıcı bir dille yansıtmaya çalışmıştır. Aristophanes'in komedyaları arasında özellikle son dönem eserlerinden birisi olarak kabul edilen *Ekklesiiazusai* ya da *Kadınlar Mecliste*'nin onun önceki komedyalarından farklı olarak Atina kamusal yaşantısına sadece eleştirel bir tutumla yaklaşmadığı, bu tutuma ek olarak aynı zamanda kurgusal bir rejim önerisinde bulunduğu görülmektedir. Kadın egemenliğine dayalı bu rejimin unsurları kimi zaman Platon'un ideal devletiyle benzer özellikler gösteriyor olsa da; kendine has bir olay örgüsüne sahip olduğu da söylenebilir. Eril Atina kamusal hayatının, *oikos* ve ona ait gereksinim ve hazların karşılanması temelinde yeniden organize edildiği oyunda, Aristophanes demokratik rejimin ruhuyla örtüşmeyen kurum ve uygulamalarının düzeltilmesi hususundaki tüm umutlarını yitirmiş gözükür. Umutların tamamen yitirildiği bir anda, bir tür avuntu ve belki de bir tür kaçış olarak kurguladığı fantastik bir rejime sarılarak, tutarsız ve savaştan beslenen; fakat iflas etmiş demokrasi [ya da eril egemen Atina] rejiminin var olmadığı bir kent düşlemiştir. Yirmi dört asır öncesinden çağımıza seslenen bu oyun, olası sayısız kışkırtıcı yorumla beraber, yer yer birtakım çelişkiler barındırıyor gibi gözükse de; Atina demokrasisinin mahiyetinin bugün bile anlaşılmasında yardımcı kaynaklardan birisi olarak hala güncelliğini koruyor.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Aristoph. *Akh.* (= Aristophanes, *Akharneis*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Kömürcüler*. Çev. A. Erhat & S. Eyüboğlu. İstanbul 2016.
- Aristoph. *Eccl.* (= Aristophanes, *Ecclesiazusae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Ecclesiazusae*. Trans. B. B. Rogers. London 1924. (Loeb Classical Library). Aristophanes, *Kadınlar Mecliste*. Çev. Y. Gülyüz. Ankara 2016.
- Aristoph. *Nub.* (= Aristophanes, *Nubes*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Bulutlar*. Çev. F. Akderin. İstanbul 2010.
- Aristoph. *Plut.* (= Aristophanes, *Plutus*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Plutus-Zenginlik*. Çev. Y. Gülyüz. İstanbul 2016.
- Aristoph. *Ran.* (= Aristophanes, *Ranae*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristophanes, *Kurbağalar*. Çev. A. Selen. İstanbul 2011.
- Aristot. *Ath. Pol.* (= Aristoteles, *Athenaion Politeia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Constitution of Athens*. Trans. T. J. Dymes. London 1891.
- Aristot. *Eth. Nik.* (= Aristoteles, *Ethika Nikomakheia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Nicomachean Ethics*. Trans. T. Irvin. Indiana 1999.
- Aristot. *Oik.* (= Aristoteles, *Oikonomika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Ekonomi*. Çev. F. Akderin. İstanbul 2016.
- Aristot. *Poet.* (= Aristoteles, *Poetika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Poetika*. Çev. E. Aktan. Ankara 2014.
- Aristot. *Pol.* (= Aristoteles, *Politika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Politika*. Çev. F. Akderin. İstanbul 2015.
- Aristot. *Rh.* (= Aristoteles, *Rhetorika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Retorik*. Çev. M. H. Doğan. İstanbul 2016.
- Dem. *kata Mei.* (= Demosthenes, *Kata Meidiou*) Kullanılan Metin ve Çeviri: “Against Meidias”. *Ancient Greek Democracy Readings and Sources* (2004) 192-201. New Jersey.
- Hdt. (Herodotos, *Historiai*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *Tarih*. Çev. M. Ökmen. İstanbul 2006.
- Ksen. *Anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anabasis, -On Binler’in Düşüşü-*. Çev. A. Çokona. İstanbul 2015.
- Ksen. *Mem.* (= Ksenophon, *Memorabilia*) Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Sokrates’ten Anılar*. Çev. C. Şentuna. Ankara 1997.
- Pl. *Grg.* (= Platon, *Gorgias*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Gorgias ya da Retorik Üstüne*. Çev. M. Rifat & S. Rifat. İstanbul 2017.
- Pl. *Resp.* (= Plato, *Res publica*). Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Republic of Plato*. Trans. A. Bloom. Paris 1991.
- Plut. *Per. & Fab.* (= Plutarkhos, *Perikles & Fabius*). Kullanılan Metin ve Çeviri: Plutarkhos, *Perikles & Fabius*. Çev. M. Mete. İstanbul 2011.
- Thuk. (= Thukydides) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Peloponnesos Savaşları*. Çev. F. Akderin. İstanbul 2017.

Modern Literatür

- Cartledge P. (1990). *Aristophanes and His Theatre of Absurd*. Bristol 1990.
- Casement W. (1986). “Political Theory in Aristophanes’ Ecclesiazusae”. *Journal of Thought* 21/4 (1986) 64-79.
- Christ R. M. (1990). “Liturgy Avodidanve and Antidosis in Classical Athens”. *Transactions of the American Philosophical Association* 120 (1990) 147-169.
- Çelgin G. (1990). *Eski Yunan Edebiyatı*. İstanbul 1990.
- de Ste Croix G. E. M. (2013). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*. Çev. Ç. Sümer. İstanbul 2013.
- Dorey T. A. (1956). “Aristophanes and Cleon”. *Greece & Rome* 3/2 (1956) 132-139.
- Erhat A. (2016). “Giriş”. *Eşek Arıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar* 167-183 (2016). İstanbul.
- Forsdyke S. (2005). *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. New

- Jersey 2005.
- More T. (2000). *Utopia*. Çev. V. Günyol, S. Eyuboğlu & M. Urgan. İstanbul 2000.
- Ober J. (1989). *Mass and Elite in Democratic Athens*. New Jersey 1989.
- Rhodes P. J. (2000). "Who Ran Democratic Athens?". *Polis and Politics* (2000) 465-477. Copenhagen.
- Schmidt M. G. (2002). *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. Çev. M. Köktaş. Ankara 2002.
- Sina A. (2011). *Atinalı Perikles Yaşamı ve Dönemi*. Ankara 2011.
- Sina A. (2014). "Eskiçağda Atina'da Şenlikler". *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1 (2014) 42-59.
- Smith N. D. (1992). "Political Activity and Ideal Economics: Two Related Utopian Themes in Aristophanic Comedy". *Utopian Studies* 3/1 (1992) 84-94.
- Sommerstein A. H. (1994). "Aristophanes and The Demon Poverty". *The Classical Quarterly* 34/2 (1994) 314-333.
- Tracy S. V. (2009). "Aristophanes and Old Comedy, Caricature and Personel Attack". *Pericles: A Sourcebook and Reader* (2009) 96-108. California.
- Ussher R. G. (1977). "Old Comedy and Character's: Some Comments". *Greece & Rome* 24/1 (1977) 71-79.
- van Steen A. H. G. (1994). "Aspect of Public Performance in Aristophanes' Acharnians". *L'antiquité Classique* 63 (1994) 211-224.
- Whitehorn J. (2005). "O City of Kranaos! Athenian Identity in Aristophanes "Acharnians". *Greece & Rome* 52/1 (2005) 34-44.
- Willi A. (2006). *The Languages of Aristophanes*. New York 2006.
- Zumbrunnen J. (2004). "Elite Domination and the Clever Citizen: Aristophanes' "Acharnians" and "Knight". *Political Theory* 32/5 (2004) 656-677.